DOI: 10.13114/MJH.2017.365

Geliş Tarihi: 24.08.2017
Kabul Tarihi: 20.10.2017

M J H

Mediterranean Journal of Humanities
mjh.akdeniz.edu.tr
VII/2 (2017) 307-322

I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Eski Eserlere Yaklaşım ve Anadolu'da Yapılan Arkeolojik Kazılar

Approaches to Ancient Artefacts in the Ottoman Empire in World War I and the Archaeological Excavations in Anatolia

Evren ŞAR İŞBİLEN *

Öz: Anadolu belki de dünyadaki en zengin kültürel çeşitliliğe sahip toprak parçasıdır ve pek çok uygarlığın doğuşuna ve batışına ev sahipliği yapmıştır. Topraklarımızın altında yatan bu kültürel zenginlik dünyanın, özellikle de Batı dünyasının Anadolu'ya olan ilgisini her daim canlı tutmuştur. Batı'da Winckelmann ile başlayan arkeoloji tutkusu hızla Anadolu'ya uzanmış ve 19. yüzyıl Anadolusu'nun pek çok ören yeri Batılı araştırmacı seyyahlar tarafından belgelenmiştir. Tabi bu dönemde pek çok tarihî eser, yeterli bir eski eserler kanunu bulunmadığından çeşitli şekillerde kaybedilmiştir. Bu problemin çözümü için en büyük adımı atan Osman Hamdi Bey, bu önemli atılımlarından hemen sonra 1910 yılında vefat etmiş ve vefatından 4 yıl sonra I. Dünya Savaşı patlak vermiştir. 1871'de H. Schliemann tarafından Troia (Hisarlık)'da başlatılan ve Anadolu tarihindeki ilk kazı olan Troia kazısı da dahil olmak üzere Avrupalı araştırmacıların başlattığı pek çok kazı, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla kesintiye uğramıştır. 1914-1919 yılları arasında kayıtlarda ciddi bir boşluk göze çarpmaktadır. Ayrıca bahsi geçen dönemde, bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin bir bölümünü oluşturan, Eski Şark Eserleri Müzesi adıyla bildiğimiz ve eskiden okul (Sanayi-i Nefîse Mekteb-i Âlîsi) olarak kullanılmakta olan binanın 1917 yılında müzeye dönüştürülmesi dikkate değer bir gelişmedir. Bu çalışmada, I. Dünya Savaşı esnasında, Anadolu'daki ören yerlerinin ve buralarda yapılan kazı çalışmalarının durumu ortaya konulduktan sonra, Osmanlı Hükûmeti'nin eski eserler konusundaki tutumu ve dünyanın yaşamış olduğu ilk büyük savaşın Anadolu'da yol açtığı arkeolojik ve tarihsel sonuçlar incelenmiştir.

***Anahtar sözcükler*:** I. Dünya Savaşı, Arkeoloji, Eski Eserler, Arkeolojik Kazı

Abstract: Anatolia, an area of land which has perhaps the richest range of cultural diversity, has witnessed and supported the rise and fall of many civilizations. The world, not least the western world, has always been intrigued by this cultural wealth lying beneath Anatolian feet. The passion for archaeology begun by Winckelmann in the West expanded quickly and reached Anatolia and many historical ruins were visited and ancient toponyms localised by western explorers. Unfortunately, many of the historical remains were lost due to the lack of the necessary regulations, law and its enforcement in that period. Osman Hamdi Bey took the largest step towards the solution of this problem and the İstanbul Archaeological Museums were established. Just after these remarkable developments he unfortunately died in 1910 and the First World War broke out 4 years after his death. Many excavations by Europeans, including the Troia excavation, the first excavation in the history of Anatolia begun by H. Schliemann in 1871, were all effected and interrupted by the beginning of the First World War. There is a marked emptiness in the record of excavations between 1914 and 1919. But, in this period, the building which was formerly used as a school became the Şark Eserleri Müzesi (Eastern Artefacts Museum), a remarkable improvement with the building transformed into a museum in 1917. In this paper the condition of historical sites and excavations in Anatolia in the course of the First World War are introduced and the attitude of the Committee of Union and Progress towards historical artefacts, and the historical and archaeological consequences of the First World War in Anatolia, are presented in a holistic way.

Keywords: World War I, Archaeology, Antiquities, Archaeological Excavations

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Temel Eğitim Böl., İstanbul. evrensar@istanbul.edu.tr

Giriş

Doğu ve Batı'nın verimli toprakları üzerinde yeşeren Anadolu uygarlıkları tarih boyunca birçok "*ilk*"e tanıklık etmiş ve geride bıraktıkları mirasla Batı dünyasının kendisine olan ilgisini sürekli canlı tutmuştur. Ancak tüm bu tarihsel zenginliğe ve çeşitliliğe rağmen "*eski eser*" kavramının 19. yüzyıla değin, bizden çok önce sanayileşmesini tamamlayan ve değişen teknoloji sonucu eskiyi koruma ihtiyacı içine giren Batı'nın aksine, Osmanlı Devleti'nde çok da üzerinde durulan ve kurumsallaşmış bir sözcük olarak karşımıza çıkmadığını görmek bir ölçüde şaşırtıcıdır (bazı kıymetli eserlerin hazine dairesinde muhafazası dışında). Müzecilik konusunu Batı'ya göre ne kadar geriden takip ettiğimiz hususu, İngiltere'de halka açık ilk müzenin 1683 yılında kurulmuş olduğu (Hunter 1981, 142; Serçe 2002, 318) göz önünde bulundurulduğunda daha iyi anlaşılacaktır. Zira bu dönemlerde toplumumuz eski eserlerin mirasçısı olduğunu kabul edecek tarihsel bilinç düzeyinde bulunmamaktaydı (Yılmaz 2015, 27). Kısacası tarihimizde, "*eski eser*" kavramı ancak 18. yüzyıldan itibaren başlayan Batı'ya açılma hareketlerinin bir sonucu olarak (Koç 2008, 34) -ki bu değişimin en güçlü nedenlerinden biri olarak 18. yüzyılda askerî yenilgilerin çoğalması gösterilmektedir- askerî reformların ardından kültürel değişikliklerin toplum hayatına uyarlanmaya başlamasıyla beraber Osmanlı sosyal hayatında yavaş yavaş "*ithal*" bir kavram olarak yer edinmeye başlamıştır (Özdoğan 2002, 111; Özdemir 2005, 20). Bu değişimin en güzel kanıtlarından biri de Tanzimat Devri'nde Osmanlı Devleti'nin dört bir yanında eski eserlerin tespit ve taranması gibi bir faaliyete girişilmiş olmasıdır (Ortaylı 1985, 1599). Tanzimat'ın ilanını takiben beliren Avrupa'daki örneklerine benzer bir müze kurmak düşüncesiyle eserler Aya İrini Kilisesi'nde toplanmaya başlamıştır. Bu doğrultuda 1840 yılında, Maarif Nezaritinin hazırladığı tezkirede 'eski eser' kavramının kapsamının (yeraltından çıkarılan taş kapaklar, üzeri yazılı sandık şeklinde olan mezarlar ve her türlü antikalar eski eser kapsamına alınmıştır) tanımlandığı göze çarpmaktadır ki bu müzecilik konusunda atılan ilk adımlardan biri sayılabilir (Sönmez 2014, 9). 1846 yılında Damat Ahmet Fethi Paşa'nın çabalarıyla, Aya İrini halka açık olmayan, sadece özel izin ile gezilebilen bir müzeye dönüştürülmüş ve bahsi geçen eserler burada sergilenmeye başlamıştır (BOA AMD. Dosya no; 73. Gömlek no: 72). Ancak toplanan eserler sadece askeri araç gereçleri kapsadığı için gerçek anlamda bir müzecilik faaliyeti olarak nitelendirilebilir değildir (Şimşek 2009, 104). 1856 yılına gelindiğinde ise Anadolu'nun münasip mahallerinde âsâr-ı atîka aranarak harp gemileriyle getirilmesi ve müzenin bunu göre tertip ve tezyini ile ilgili bir belge yayınlandığı görülmektedir. (BOA, A. MKT. NZD. Dosya no; 223. Gömlek no: 73). Buradan da anlaşılacağı üzere, artık bu dönemde eski eserlere dair birtakım uyanışların başlamış olduğu görülmektedir.

Şurası açıktır ki, müzecilik ve eski eser kavramları konusunda geriden gelişimiz aynı zamanda arkeoloji bilimine olan mesafemizi de büyütmüştür. Ancak burada başka ve çok daha önemli bir sorun göze çarpmaktadır; özellikle Osman Hamdi Bey öncesindeki dönemde, gerçek anlamda ehil olmayan pek çok Avrupalı araştırmacı, çoğunlukla Avrupa müzelerini doldurmak maksadıyla, Anadolu başta olmak üzere dünyadaki çeşitli arkeolojik merkezlere giderek, çoğunlukla defineci gibi çalışmış ve bu alanlarda geri dönüşü olmayan tahribata neden olmuşlardır (Arsebük 1983, 70). Bu tahribata Anadolu topraklarından verilebilecek en çarpıcı örnekler H. Schliemann'ın Hisarlık Höyüğü'nde uyguladığı bilim dışı kazı yöntemiyle meydana gelen tahribat ve Troia Kralı Priamos'a ait sandığı hazineyi gizlice yurt dışına kaçırması (BOA. MF. MKT, Dosya no; 17, Gömlek no: 188) ve Osman Hamdi Bey'in dostu olmasına rağmen C. Humann'ın Bergama Akropolü'ndeki görkemli Zeus Sunağı'nı Berlin'e neredeyse hiçbir engelle karşılaşmadan rahatlıkla taşıyabilmiş olmasıdır (Önder 1995, 4).

Osmanlı Devleti'nde Eski Eserlere Dair Kanunlar ve Osman Hamdi Bey

"*Eski eserler*" kavramı bugün anladığımız şekilde henüz Osmanlı toplumunda kullanılmamış olsa da, var olan eski eserler uzun yıllar fıkıh kitaplarına dayanarak muhafaza edilmeye çalışılmıştır.

Taşınmaz eski eserler ise vakıf hukuku ve sistemi içerisinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Keza Osmanlı hukuk sistemi içerisinde âsâr-ı atîka nizamnamelerine kadar eski eserlerle ilgili ilk genel hükmün 09.08.1858 tarihli Ceza Kanunnamesi'nin 133. maddesi olduğu görülmektedir. Bu maddeye göre, "*...Hayrat-ı şerife ve tezyinat-ı beldeden olan ebniye ve âsâr-ı mevzuayı hedm ve tahrib ve yahud bazı mahallerini kırıb rahnedar... edenler cezalandırılacaktır*". Görüldüğü gibi, bu hüküm sadece cami, mescit ve türbe gibi hayır yapılarıyla anıtsal nitelikli yapıları kapsamaktadır. Açıkça yetersiz ve yoruma açık bu ceza kanunnamesinin 1869 yılında ilk Âsâr-ı Atîka nizamnamesi yürürlüğe girene dek varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu durum 18. yüzyılın sonlarında başta İngilizler ve Fransızlar olmak üzere Avrupalı eski eser meraklılarının, Osmanlı topraklarından almak istedikleri parçaları ya herhangi bir muameleye gerek görmeden gemilere yükleyerek götürmelerinin önünü açmış ya da büyükelçi veya konsolosları aracılığıyla resmî talepte bulunarak, zaman zaman padişaha kadar uzanabilen bir izin sürecine zemin hazırlamıştır. Bahsi geçen talepler ise çoğunlukla reddedilmediğinden, eski eserlerin yurt dışına rahatlıkla çıkarılabildiği özgür bir ortamın oluşmasına sebep olmuştur (Eldem 2011, 53). Benzer bir problem arkeolojik kazılar için de geçerli idi. Kazı için 1840'tan itibaren izin isteyen araştırmacılar (zira bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilecek olan kazılar izne bağlanmıştı) tâbi oldukları devlete ve aradaki ilişkilere bağlı olarak daha doğrusu devlet üzerindeki baskılarının ağırlığının gücü ile izin alabiliyor ya da alamıyorlardı (bk. 1900 yılında Almanya İmparatoru'nun isteği üzerine Alman Arkeoloji Heyeti'nin Baalbek kasabasında kazı yapmasına izin verildiğine dair örnek belge: BOA, BEO. Dosya no: 1552, Gömlek no: 116372) . Yıldırım ve Martal (1999, 1) bu başıboşluğun sebebini, üst yönetimin siyasi ve idari reform çabalarında Batı'nın desteğine muhtaç olunmasıyla açıklamaktadırlar.

1874 tarihli ve en bilinen nizamname (Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi. 3 Rebiülevvel 1291. sayı 2446; Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi, 4 Rebiülevvel 1291. sayı 2447; BOA. A. DVN. MKL. Dosya no: 12, Gömlek no: 5) ise taşınmaz eserlerle ilgili olarak getirdiği yeniliklerle çıtayı eskiye oranla çok daha önemli bir noktaya taşımıştır (Madran 2002, 412). Öncelikli olarak bu nizamnameyle, 1869 yılında yürürlüğe giren emirnamenin hükümleri iptal olmuş (Çal 1990, 13) ve 7 maddeden oluşan yeni nizamname ile kazıdan elde edilen eserlerin yurt dışına çıkarılması ve buluntuların satışı gibi hususlarda önemli kısıtlamalar getirilmiştir (Cezar 1987, 225-226). Ancak bu nizamnamenin 3. maddesi dolayısıyla 1869 tarihli nizamnameye göre bir geriye gidiş göze çarpmaktadır. Buna göre, kazıdan çıkan eserlerin üçte biri kazıyı yapana, üçte biri devlete, üçte biri ise toprak sahibine kalmaktaydı ve kazı sahibine payına düşen buluntuları yurt dışına çıkarma izni veriliyordu. H. Çal bu geriye gidişten Osmanlı topraklarından eski eser çalmayı âdeta bir dış politika haline getiren Avrupa devletlerinin baskısını sorumlu tutmaktadır (Çal 1990, 14) ki, dönemin şartları göz önüne alındığında bu olasılık oldukça akla yakın görünmektedir.

Ressam kimliğinin yanında müzecilik alanında yaptığı reformlarla Osmanlı Devleti'nin kültürel anlamda gelişmesinde büyük payı olan Osman Hamdi Bey'in (Deringil 2003, 331) 1881'de müze müdürü olduktan sonra (BOA. İrade Dahiliye. Dosya no: 835, Gömlek no: 67168) yaptığı ilk önemli iş, özellikle 1874 nizamnamesinin 3. maddesinin değişmesini sağlamak istemesinden hareketle Âsâr-ı Atîka nizamnamesini değiştirmek olmuştur. 1882 yılında bir öncekinin yetersiz olmasından kaynaklı olarak (Şimşek 2009, 111) yeni nizamname için

başlayan hazırlıklar 1884 yılında bir komisyon oluşturulması ve bu komisyon sayesinde tasarı hazırlanması ile devam etmiştir (BOA. A.MKT.MHM. Dosya no: 763, Gömlek no: 22; Muşmal 2009, 34). 21.02.1884 tarihinde ise bütün eserlerin devlete kalmasını öngörerek kazı sahibi ile arazi sahibine pay verilmesini yasaklayan yeni nizamname yürürlüğe girmiştir (BOA. A.DVN. MKL Dosya no: 25, Gömlek no: 45; Gürpınar 2001, 185; Madran 2002, 413). Eski eser arama şartlarının oldukça ağırlaştırmış olan bu nizamname ülkemizde 1973 yılına kadar küçük değişikliklerle yürürlükte kalmıştır. Osman Hamdi Bey ayrıca göreve geldiği günden itibaren, her gün biraz daha genişleyen müze yönetimi için 1889 tarihinde bir Müze-i Humayun nizamnamesi yayımlamıştır (Muşmal 2009, 34).

1906 tarihine gelindiğinde ise 1884 nizamnamesinde görülen bazı eksikleri gidermek için imparatorluğun korumayla ilgili son yasal düzenlemesi olan Âsâr-ı Atîka Nizamnamesi 24 Nisan günü yürürlüğe konmuştur.

Osman Hamdi Bey bu tarihten sonra kendini restorasyon çalışmaları, yapılan kazıları denetleme ve yurt dışına kaçırılan eserlerin yurda geri döndürülmesine adamıştır. Osman Hamdi Bey'in Türk arkeolojisine ve Osmanlı kültür hayatına katkısı çok büyüktür ve Osmanlı Devleti'nin her yanında başlatmış olduğu kazılar Kurtuluş Savaşı'na kadar devam etmiştir. Ancak müzecilik ve arkeoloji alanında yapmış olduğu bu devrimsel nitelikli katkılarından kısa bir süre sonra 1910 yılında hayatını kaybetmiştir (Makdisi 2002, 39; Gündüz 2007, 448).

I. Dünya Savaşı Sırasında Eski Eserler Alanında Yapılan Yasal Düzenlemeler ve Müzelerin Durumu

Osman Hamdi Bey'in ölümüyle, onun yeşerttiği "*müzecilik*" anlayışı terk edilmemiş, aksine Cumhuriyet'in ilanına kadar olan devrede Osman Hamdi Bey zamanında konulan esaslar takip edilmiştir. 1911 yılında Osmanlı Devleti'nde eski eser kaçakçılığı maksadıyla ruhsatsız kazı yapan yabancılar hakkında hukuki olarak engelleyici girişimlerde bulunulduğu dikkati çekmektedir (BOA. DH. HMŞ. Dosya no: 9, Gömlek no: 12).

Aynı zamanda dönemde yabancı uzmanlara müze kataloğu yaptırılmaya devam edildiği ve Dârülfünun ile Sânayi-i Nefîse Mekteb-i Âlîsi'nde sanat tarihi derslerinin okutulmaya başladığı da gözlemlenmektedir. Bunlara ek olarak 1913 yılında eski eser bulunan yerlerin hiç bir şekilde ruhsatsız kazılmasına izin verilmemesi, binaların korunmasının mahalli hükümetlere ait olduğu, eski eser kaçakçılığı yapanların yakalanarak adalete teslim edilmeleri gerektiği ve yıkılma tehlikesi arz eden eski eserlerle, hiç bir tarihi özellik taşımayan eski eserlerin yıkımının, muhafaza-i abidat hakkındaki nizamnameye göre yapılması hususunda bir genelge yayınlandığı görülmektedir (BOA. DH. İD. Dosya no: 129, Gömlek no: 12).

Tüm bu gelişmenin ardından 1914 yılında Evkaf-ı İslamiye Müzesi kurularak bu zamana dek müzelere sikke dışında Türk İslam eseri alınmaması geleneği de kırılmıştır (Çal 1990, 17). Daha önce de değinildiği gibi Âsâr-ı Atîka Nizamnamesi özellikle taşınmaz eserlerle ilgili olarak oldukça yetersiz kalmaktaydı. Gerek bu yetersizlik gerekse devlete hâkim olan Türkçülük hareketine paralel olarak gelişen Neo-Klasik akımın etkisiyle 28.07.1912'de Muhafaza-i Abidat Nizamnamesi yürürlüğe girmiş ve 1936 yılına kadar geçerli olmuştur. 8 maddelik nizamnamenin 1. maddesi ile Âsâr-ı Atîka Nizamnamesi'nin 5. maddesinde belirtilen eserlerin, eski eser kapsamına girdiği tekrarlanmış ve 2. madde ile bunların yıkılamayacağı hükme bağlanmıştır. 1915 yılında bahsi geçen nizamnameye bir madde daha eklenerek, yıkılan eserlerin arsalarının belediyeler veya mahalli idarelere bırakılmış (Gülekli 1948, 22) olması ise eserlerin ortadan kaldırılması işini hızlandırmış olmalıdır. Çal, yine de bu durumun en azından idarecilerde ve halkta eski eser fikrinin yerleşmesi bakımından olumlu bir vurgu olarak değerlendirilebileceğini

belirtmektedir (Çal 1990, 17).

Yine bu dönemde, Osmanlı aydınları arasında güçlü bir şekilde kendini hissettiren Türkçülük akımının etkisiyle "*Türk Sanatı*" kavramı tartışılmaya başlamıştır. 1914'te Evkaf Nazırı Hayri Efendi tarafından Süleymaniye İmareti'nde Evkaf-ı İslamiye Müzesi'nin kurulmasında (bu müzenin kuruluşunda Halil Edhem'in katkıları da büyüktür ve kendisi Osman Hamdi Bey'in aksine millî unsurların hâkim olduğu yerellik üzerine yoğunlaşmaktaydı) (Eldem 2011, 258) bu ortamın etkisi inkar edilemez. Burada müzenin, diğer müzelerin de bağlı bulunduğu Maarif Nezareti yerine, Evkaf Nezareti tarafından kurulmuş olması dikkat çekicidir. Zira Cumhuriyet devrinde yaşanan, Türk Devri öncesine ait eserlerin Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüne, Türk Devri'ne ait eserlerin ise Vakıflar Genel Müdürlüğüne bağlı olması vaziyetinin temelinin Osmanlılara kadar inmesi, bu açıdan anlayışta bir değişiklik olmadığına işaret etmektedir.

20.09.1915 tarihinde Topkapı Sarayı'nın suret-i muhafazasına dair bir nizamnamenin yürürlüğe girdiği görülmektedir. Bu nizamnameye göre sarayın sınırları çizilmiş (Öz 1949, 6) ve belirli kesimlerinin halka açılabileceği yolunda görüşler gündeme getirilmiştir. Dolayısıyla bu tarihlerde Topkapı Sarayı'nın müze haline getirilmesi fikrinin mevcut olduğu ve bu nizamnamenin daha sonra kurulacak müzeye bir ön hazırlık teşkil ettiği düşünülebilir (Çal 1990, 22). Nitekim çok kısa bir süre sonra Topkapı Sarayı'nın bir kısmı tamir edilerek çiniler teşhire konulmuştur (Öz 1949, 6 vd).

1882'de Sanayi-i Nefîse Mekteb-i Âlîsi'nin yönetmeliğinde kurulması öngörülen (Cezar 1987, 448) müze ancak 25.06.1917 tarihinde tamamlanmış ve müzenin nizamnamesi yürürlüğe girmiştir. 12 maddelik nizamname esasları, müzenin Müze-i Hümâyûnlar Umum Müdürlüğü'ne bağlı olduğu, müzeye eser alımının Âsâr-ı Tedkik Encümeni kararıyla olacağı ve müzeden dışarı eser çıkarılamayacağı yolundadır. Ayrıca Âsâr-ı Nakşiye Müzesi bu devirde oluşturulan son müzedir ve bugünkü Resim ve Heykel Müzesi'nin (Milli Saraylar Resim Müzesi) çekirdeğini oluşturmaktadır (Mumcu 1969, 77).

Yine bu dönemde, arşiv kayıtlarında sadece tüzük değişikliklerine değil arkeoloji alanında yapılan çeşitli yazışmalara rastlamak mümkündür. Bu yazışmalar bize aslında savaşın bütün çetin koşullarına rağmen hükümetin eserleri koruma konusunda bir kaygıya sahip olduğu fikrini vermektedir. Bahsi geçen yazışmalardan bazı örnekler aşağıda sunulmuştur;

Müze Müdürlüğünden Maarif Nezaretine yazılan 24.05.1917 tarihli yazıda; Bandırma ile Erdek arasındaki Belkıs (Kyzikos) harabeleri taşlarının bir süredir kışla inşaatında kullanılmak üzere askerler tarafından alınması sırasında taş kabartma heykel ile bir sütun başlığı ve bunun parçalarının çıktığı haberinin alındığı belirtilmiştir. Harabeyi teftiş etmek üzere Müze-i Hümâyûn memurlarından Bedri Bey'in mahalline gönderilmesi, sandık imali, araba ve hamaliye ücreti, nakliye gibi hususları yerine getirmek üzere kendisine 3.000 kuruş avans verilmesi ve bir an evvel yola çıkmasının tensiplere olura sunulduğu yazılmıştır (Koşay *et al.* 2014, 13).

Bavyera Veliahtı Prens Rubrecht tarafından Belkıs harabelerinde yapılacak kazılara memur edilen ve Harbiye Nezaretince 23.06.1918 tarihinde olur verilen Piyade Üsteğmen Denn Efendi'nin kazıya esas olmak üzere yüzey araştırması yapmakla göevlendirilmiştir. Ayrıca rastlayacağı eski eserler ile kitabeli ve nakışlı taşları toplayıp ileriki yıllarda Müze-i Hümâyûn'a gönderilmek üzere makbuz mukabilinde Bandırma Kaymakamlığına teslime memur kılınmış ve bunların hükümetçe muhafazasının gerekli olduğu hususu ilgiliye açık mektup şeklinde verilmiştir.

Müze-i Hümâyûn Müdüriyetinden Beşinci Ordu Komutanlığına gönderilen 06.08.1918

tarihli yazıda; Bavyera Veliahd Prensi Rubrecht tarafından Kyzikos şehri harabelerinde hafriyata memur edildiği ve Harbiye Nezaretinden bildirilen Alman Mösyö Denn'in hafriyat mahallinin planını çıkarmak üzere gönderildiği hususunun 17.06.1918'de 180/8198 sayı ile bildirilmiş olduğu belirtilmiştir. Aynı belgede bu kişinin mahalline varışı ile işe başladığı ve Ağustos başlarında kazılara başlanacağından, pek çok eski eserin de söz konusu yerde ortaya çıkarılacağından, çıkan eserlerin de müzeyi zengin edeceği cihetle Mülazım-ı Sani Denn'e muhtaç olunduğu, dostluk ve gerekli yardımın yapılmasının saygı ile rica olunduğu belirtilmektedir (Koşay *et al.* 2014, 13).

Ayrıca yine başka bir belgede aynı yıl yani I. Dünya Savaşı'nın son yılı olan 1918'de, Kyzikos şehrinde yapılacak kazı çalışmasına iki ay müddetle izin verildiğine dair bir belge yer almaktadır. (BOA. BEO. Dosya no: 4514, Gömlek no: 338521).

Başka bir belge de Didim (Didyma) kazısı ile ilgilidir, buna göre Müze-i Hümâyûn'dan Maarif Nezaretine gönderilen 15.12.1914 tarihli yazıda; Didim'de bir hayli sene önce hafriyat yapan, Müzemize değerli eserler kazandıran Fransız uyruklu Ulûm-ı Âliye Mektebi Müdürü Haussoulier'e (Haussoulier'nin Didim'deki faaliyetleri pek çok belgede yer almaktadır; BOA. DH. MKT. Dosya no: 395, Gömlek no: 9; BOA. MF. MKT. Dosya no: 819, Gömlek no: 35 vb.) üçüncü rütbeden bir kıt'a Nişan-ı Osmani ile hükümet mimarı Pontremoli'ye rütbe-i mezküreden Mescidi Nişanı verilmesiyle taltif edilmesinin çok uygun olacağı, bu konuda dalaletleri istirham edilmektedir. (Koşay, Orgun, Bayram & Tan 2014, 39).

29 Ekim 1914 tarihinde Danimarka Âsâr-ı Atîka alimlerinden ve Kopenhag Fen Akademisi üyelerinden Doktor K. F. Kineş'in Afyonkarahisar'da eski eserlerle ilgili çalışmalar yaptığı ve karşılığında iyi muamele gördüğü bilinmektedir (BOA. Dh. KMS. Dosya no: 28, Gömlek no: 37).

Aydın Vilayeti Maarif Müdürü Abdi Namık, 17.06.1914 tarih ve 1882/8 sayılı Müze Müdürlüğüne gönderilen yazısında, Mehmed Emin Efendi'nin Hafriyat Komiseri olarak atandığı hususu Müze Müdürlüğüne ve Kaymakamlığa bildirilir. (Koşay, Orgun, Bayram & Tan 2014, 41). Bu konuya ilişkin çeşitli yazışmalar 1914 yılında devam etmiştir.

Bunların dışında ise Anadolu'da kurulmaya başlanan yerel müzelerin ilk örnekleri olan Konya (Muşmal 2009, 87), Bursa ve Kudüs'ü takiben 1908 yılında İzmir, Selanik ve Sivas'ta da müze kurma girişimleri olduğu göze çarpmaktadır (Wendy 2004, 235). Ancak I. Dünya Savaşı'nın araya girmesi ile birlikte bu girişimler uzunca bir süre rafa kalkmış ve bahsi geçen müzeler ancak Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra hayata geçebilmiştir.

1914-1918 yılları arasında yukarıda değindiğimiz tüzük değişiklikleri ve müzelerin kurulması yolunda atılan adımlar dışında aslında I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile genel olarak müzecilik faaliyetlerinin durduğu söylenebilir. Savaş sırasında Anadolu'daki müzelerin durumu tam olarak bilinememektedir ancak büyük bir ihtimal ile kapatıldıkları tahmin edilmektedir. İstanbul Âsâr-ı Atîka Müzesi'nde ise özellikle işgal yıllarında Halil Edhem Bey'in evini müzeye taşıyarak bütün bir savaş boyunca müzeye sahip çıkması işgal altındaki İstanbul'da eserlerin zarar görmeden kurtarılabilmesini sağlamıştır.

Ancak Osman Hamdi Bey'in tüm bu çabalarına rağmen I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin neredeyse (doğal olarak) sadece savaş, askerî ve siyasi konulara odaklanmasıyla eser kaçakçılığı tamamen kontrolden çıkmış ve bu durum Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar böylece sürüp gitmiştir.

Osmanlı Devleti'nde I. Dünya Savaşı Öncesi ve Esnasında Arkeolojik Kazıların Durumu

İtalya'daki Herculaneum ve Pompeii'de 1748 ve 1754 yıllarında kazıların yapılmasından ve

esaslarının Fransız Anne Claud De Caylus ve Alman Winckelmann tarafından ortaya konulmasından sonra arkeoloji bilimi Avrupa'da büyük ilgi uyandırmıştır. Dolayısıyla dünyanın en eski uygarlıklarının doğduğu yerleri elinde bulunduran Osmanlı Devleti'nin bu ilgiden uzak kalması mümkün olmamıştır.

Osmanlı topraklarında ilk kazı Fransızların 1798'de Mısır'ı işgal etmesinden sonra Fransızlar ve İngilizler tarafından yapılmıştır (Mülayim 2009, 177). Ancak ilk ruhsatlı kazılar resmî olarak 1843 yılında başlamıştır (Çal 1997, 391 vd.). Anılan dönemde ülkenin sınırlarının bugünkünden oldukça farklı olduğu göz önüne alınacak olursa, makale gibi kısıtlı bir yazı kapsamında arkeolojik kazıların coğrafî sınırını daraltmamız gerektiği ortadadır. Dolayısıyla çalışmamızın geri kalan kısmında özellikle Anadolu topraklarında meydana gelen kazı ve araştırmalar üzerine yoğunlaşılacaktır.

Yine de kazıları Anadolu içerisinde ve dışarısındaki kazılar olarak ikiye ayırdığımızda ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır: Anadolu dışında, gerek Müze-i Hümâyûn, gerekse yabancı araştırmacılar tarafından, 1843 yılından 1917 yılına kadar 37 kazı çalışması yürütülmüştür. Genellikle Suriye, Lübnan, Filistin, Irak ve Libya'da gerçekleşen bu kazıların ortak noktası, biri hariç hepsinin en geç 1914 tarihinde son bulmuş olmasıdır. Bahsi geçen kazılardan sadece Babil kazısı 1898-1917 yılları arasında I. Dünya Savaşı'na rağmen varlığını sürdürmüştür (Çal 1990, 34-35). Ayrıca 37 kazıdan çoğunun I. Dünya Savaşı'nın ayak sesleriyle 1913 ve 1914 yıllarında faaliyetine son verdiği göze çarpmaktadır. Ancak 1914 yılında Asâr-ı Atîka müfettişi olarak İzmir'e atanan fakat I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle orduya katılmak durumunda kalan ünlü Türk Arkeolog ve Müzeci Aziz Ogan, iddiaların aksine I. Dünya Savaşı'nın Anadolu'daki arkeolojik çalışmaları tamamen yok etmediğini, bazı yabancı ekiplerin savaş koşulları altında çalışmayı sürdürerek çeşitli yayınlar yaptıklarını belirtmiştir (Ogan 1918, 8-9). Bunlara örnek olarak 1918 yılında araştırma yapmak üzere Aydın civarına gitmiş olan Alman Arkeoloji Müessesesi Müdürü Karo ve arkadaşlarının Bodrum kalesinde izinsiz kazı yapma girişimlerinin engelllendiği bilinmektedir. (BOA, DH. EUM.SSM. Dosya no; 33. Gömlek no: 23.)

Çalışmamızın asıl konusunu oluşturan, Anadolu topraklarında yapılan kazılar ve detayları aşağıdadır;

Yabancı Arkeologlar Tarafından Anadolu'da Yapılan Ruhsatlı Kazılar:

1. Aydın Assos Kazısı: J. Clarke ve F. Bacon, Archaeological Institute of America (Ayrıntılı bilgi için bk. Clarke 1884) adına 1881-1884 yılları arasında kazılar yapmışlar ve Athena Tapınağı'na ait rölyeflerin büyük bir kısmını Amerika müzelerine taşımışlardır. Buradaki kazı çalışmalarının I. Dünya Savaşı esnasında devam etmediği görülmektedir.
2. Aydın Kyme Kazısı: 1881 ve 1913 yıllarında gerçekleştirilen kazıların başında Salomon Reinach ve Edmond Pottier'in (Çevrimiçi: https://www.kultur.gov.tr/TR,72452/kyme-kazilari--aliaga.html) bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca 1914 yılında gerçekleştirilen kısa süreli bir kazının başında da Fransız Felix Sartiaux bulunmuştur. Buradaki kazı çalışmalarının I. Dünya Savaşı'nın ilk yılında kısa süreli de olsa sürdürülğü dikkati çekmektedir.
3. Gölbaşı Trysa Kazısı: 1881-1882 yıllarında Otto Benndorf tarafından çalışılmıştır. Buradaki Heroon'a ilişkin kabartmalar bugün Viyana'da bulunmaktadır (Baytop 2011, 90). I. Dünya Savaşı esnasında bölgede herhangi bir kazı faaliyetinde bulunulmamıştır.
4. Aydın Priene Kazısı: Priene'de ilk araştırmalar 1765 ve 1868-69 yıllarında İngilizler tarafından yapılmış, ardından 1895-99 yılları arasındaki Carl Humann, Theodor

Wiegand ve H. Schrader tarafından gerçekleştirilen Alman kazıları küçük bir Hellenistik kentin neredeyse hiç bozulmamış görüntüsünü ortaya çıkarmıştır. Priene'de gerçek anlamdaki bilimsel kazılar 1977 yılında Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün İstanbul Şubesi adına başlatılmıştır (Carter 1983, 35; Demand 1986, 37). Bu bölgede de I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı faaliyeti yürütülmemiştir.

5. Aydın Tralleis Kazısı: Tralleis'te ilk kazılar, 1888 yılında Alman Orient Komitesi adına Richard von Kaufmann başkanlığında, Carl Humann ve William Dörpfeld yönetiminde gerçekleştirilmiştir. Bunun ardından 1902 yılında İstanbul Âsâr-ı Atîka Müzesi'nin başında bulunan Osman Hamdi Bey, kardeşi Halil Edhem Bey'i Tralleis'te kazılar yapmak üzere görevlendirerek Aydın'a göndermiştir (Dinç 1999, 2). I. Dünya Savaşı esnasında devam eden bir kazı çalışması bulunmamaktadır.
6. Aydın Magnesia Kazısı: Magnesia ilk kez 1892-1879 yılları arasında Carl Humann tarafından kazılmış, ardından Alexander Conze tarafından 1904 yılında yeniden alanda çalışılmıştır (Bingöl 1995, 58). Buradaki kazı çalışmalarının I. Dünya Savaşı esnasında devam etmediği görülmektedir.
7. Aydın Didyma (Yoran) Kazısı: Didyma'daki ilk kazılar 1858'de İngilizler tarafından Newton'un başkanlığında yapılmıştır. 1905'te Th. Wiegand yönetiminde başlatılan kazılar sistemli temellere dayandırılarak 1937'ye kadar sürdürülmüştür (Tuchelt 1973, 14). Ancak Wiegand kazıyı 1905-1911 yılları arasında yönetmiştir. Bu dönemde Apollon Tapınağı'nın büyük bir kısmı ortaya çıkmıştır. Kazı ve araştırma çalışmaları Alman uzmanlar tarafından hâlen sürdürülmektedir. Bölgedeki son kazı çalışması 1911 yılında yani I. Dünya Savaşı'nın başlamasından 3 yıl önce gerçekleştirilmiştir. Ancak savaş esnasında gerçekleştirilen ruhsatlı bir kazıya dair belge bulunmamaktadır.
8. Aydın Miletos Kazısı: Bölgede ilk kazılar Fransız Arkeolog Olivier Rayet tarafından 1873 yılında başlatılmıştır. Bu çalışmayı takiben Alman arkeologlar Julius Hülsen ve Theodor Wiegand 1899 ve 1931 yılları arasında kazı çalışmaları yapmışlardır, ancak 32 yıllık bu süreç başta I. Dünya Savaşı başta olmak üzere çeşitli savaşlar ve olaylar nedeniyle kesintiye uğramıştır. Ayrıca I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte İstanbul'a nakledilmeyip Milet ve Akköy depolarında saklanan eserler ve Türk devrine ait mezar taşları 1925'te İzmir Müzesi'nin kurulmasıyla bu müzeye devredilmiştir (Cezar 1971, 256). Özetle Miletos'ta, I. Dünya Savaşı esnasında kazı çalışmalarına mecburi bir ara verilmek zorunda kalındığı anlaşılmaktadır.
9. Aydın Aphrodisias Kazısı: Aphrodisias'ta kazılar 1904 yılında Fransız araştırmacı Paul Gaudin tarafından başlatılmıştır. Ardından 1905-1913 yılları arasında bir grup Fransız araştırmacı tarafından kazılmıştır (Jones 1981, 107). Kazı izni aynı ekip için 1913'de iki yıl daha uzatılmış olmasına rağmen (BOA. BEO. Dosya no; 4219. Gömlek no: 316375) aynı yıl verilen aradan sonra ilk kez 1937 yılında yeniden başlamıştır. Kazılar 1913 yılında yani I. Dünya Savaşı başlamadan 1 yıl önce son kez yapılmış ve savaşın başlamasıyla çalışmalara uzun bir ara verilmiştir.
10. Aydın Nysa Kazısı: Nysa kazısı Alman Demiryolu Mühendisi Walter von Diest tarafından 1907-1909 yılları arasında yapılmıştır, verilen aranın ardından çalışmalar 1920 yılında Yunanlar tarafından yeniden başlatılmıştır (M. Kadıoğlu & Y. K. Kadıoğlu 2008, 2). Bu bölgede de I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı faaliyeti yürütülmemiştir.
11. Ankara Gordion Kazısı: 1900 yılında Gustav ve Alfred Körte kardeşler tarafından yapılmıştır (Ayrıntılı bilgi için: Körte & Körte 1904). Verilen uzun aradan sonra kazılar yeniden 1950 yılında Pennsylvania Üniversitesi, Üniversite Müzesi adına Prof. Rodney

S. Young tarafından yeniden başlatılmıştır (Önder 1966, 7). I. Dünya Savaşı yıllarında bölgede kazı ve araştırma yapılmamıştır.

12. Çanakkale Troia Kazısı: (Ayrıntılı bilgi için bk.: Dörpfeld 1902) İlk çalışmalar 1879 yılına kadar ünlü amatör hafir Heinrich Schliemann tarafından yapılmıştır (BOA. MF. MKT. Dosya no: 58, Gömlek no: 1; Dosya no: 58, Gömlek no: 52; 58, Gömlek no: 75; BOA, ŞD. Dosya no: 2456, Gömlek no: 40). Schliemann'ın çalışmaları konusunda Maarif Nezareti'ne sık sık bilgi aktarılmasına rağmen (BAO. BEO.MF.MÜZ. Dosya no: 1. Gömlek no: 10.) yine de an be an takibinin yapılması mümkün olmamaktaydı. Bu nedenle de alanda bulduğu eserlerin yurt dışına çıkarılması engellenememişti (Şimşek 2009, 114 vd.). Troia Schliemann'ın tahribatından sonra 1893-94 yıllarında William Dörpfeld tarafından kazılmış ve 1894'ten yani verilen 40 yıllık aradan sonra 1932 yılında Carl Blegen tarafından kazılara devam edilmiştir. Troia ve çevresinde I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti yürütülmemiştir.
13. Çorum Boğazköy Kazısı: Boğazköy'de ilk kazı 1893-1894 yıllarında Fransız Prehistoryacı Ernest Chantre tarafından yapılmıştır. Daha sonra 1906-1907 ve 1911-1912 yıllarında Alman bilim kurumları Deutsches Arhaeologisches Gesellschaft ve Deutsche Orient Gesellschaft'ı temsilen Hugo Winckler ve İmparatorluk Âsâr-ı Atîka Müzesi mensubu Theodor Makridi yönetiminde yapılmıştır. Boğazköy tabletleri Hititlerin başkenti Boğazköy'de (Hattuşa) 1906-1907 ve 1911-1912 yıllarında Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu tarafından müşterek olarak yapılan kazılardan gelen tabletlerdir. Buluntu yeri nedeniyle tabletler "*Boğazköy Tabletleri*" olarak anılmaktadır. Hugo Winckler ve Theodor Makridi yönetiminde yapılan kazılarda 10.400 civarında Hitit tableti bulunmuş ve bulunan tabletler İmparatorluk Müzesi olan Âsâr-ı Atîka Müzesi'ne (İstanbul Arkeoloji Müzeleri) gönderilmiştir.

Kazıda ele geçen tabletler Hitit krallık arşivine ait büyük boy tabletlerden oluşmaktadır. Tam olanlar yanında, tabletlerin bir kısmı da kırık durumda ele geçmişlerdir. Bir kısmı yangın nedeniyle kendiliğinden pişmiş olsa da büyük bölümünün pişirilerek konservasyonlarının yapılması gerekiyordu. Almanlarla varılan anlaşma gereğince tabletler ve iki sfenks 1915 ve 1917 tarihlerinde, iki parti halinde 33 sandık içinde temizleme, onarım ve yayın çalışmalarının yapılması için, iade edilmek üzere Berlin'e gönderilmiştir (Çevrimiçi: http://www.kultur.gov.tr/TR,28233/bogazkoy-hitit-civi-yazili-tabletleri-dunya-bellegine-k-.html). Ancak bu tabletler geri istenmesine rağmen iade edilmemiş, II. Dünya Savaşı esnasında gönderilmişse de yolda güvenliğinin tehlikede olması sebebiyle tren vagonları geri çevrilmiş, ısrarlı talepler karşısında, savaşın bitmesinden 42 yıl sonra, 6-13 Kasım 1987 tarihinde 7337 adedi Berlin Devlet Müzesi yetkililerinden geri alınabilmiştir (Koşay, Orgun, Bayram & Tan 2014, 352). Savaş yılları esnasında kazı çalışmaları kesintiye uğramış olsa da 1915-1917 yılları arasında bölgeye ait bir grup tabletin gönderilmiş olması dikkat çekicidir.

1. Gaziantep, İslâhiye, Zincirli Kazısı: 1888-1894 arasında iki ve 1901, 1902 yıllarında gerçekleşen kazıları Felix von Luschan yönetmiştir (Bossert 1958, 339 *vd.*). Bu tarihlerde Âsâr-ı Atîka Nizamnamesi yürürlüğe girmiş olduğu için buluntular Müze-i Hümâyûn'a devredilmiştir. Bölgede I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti yürütülmemiştir.
2. Isparta Senirce Kazısı: Senirce'de 1911 yılında H. R. Ormerod tarafından kısa süreli bir kazı çalışması yapılmıştır (Özgüç 1944, 407). Bu bölgede de I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti yürütülmemiştir.

3. İzmir Ephesos Kazısı: Bölgede ilk olarak John Turtle Wood 1869 yılında kazılara girişerek Artemis Tapınağı'nı gün ışığına çıkarmıştır. Wood'un ardından D. G. Hogarth kazılara devam etmiştir. Bugün Artemis Tapınağı'nın önemli parçaları Biritish Museum'da bulunmaktadır. Kazı çalışmalarının büyük bir bölümü Osman Hamdi Bey'in müze müdürlüğü sırasında gerçekleşmiştir ve bu dönemde bölgede İngiliz ve Avusturyalı ekiplerin eş zamanlı olarak çalıştıkları görülmektedir. Bölgede I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti yürütülmemiştir.
4. İzmir Pergamon Kazısı: (1878-1886, 1898, 1908) Carl Humann ile birlikte Alexander Conze tarafından kazılar başlatılmıştır (Eldem 2011, 141), ancak Pergamon ile ilgili olarak Theodor Wiegand'ın çabaları dikkate değerdir (BOA. İ. MF. Dosya no: 6, Gömlek no: 6). Wiegand, 1899'dan 1911'e kadar Berlin müzelerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'un yabancı direktörü olarak çalışmıştır ve aynı zamanda Alman Konsolosluğunun bilimsel ateşesidir. 1912'den 1930'a kadar Berlin Antik Eserler Müzesi'nin yöneticiliğini yapmıştır. Bergama Müzesi'nin inşaatı onun yönetimi altında tamamlanmıştır. Bergama Zeus Sunağı, Osmanlı İmparatorluğu'ndan gemilerle Almanya'ya getirilerek (Humann'ın Osmanlı hükumeti ile konu üzerine yanıltıcı yazışmaları mevcuttur: BAO. MV.1 Dosya no: 3, Gömlek no: 23). Berlin'de tekrar inşa edilmiştir. Kendisi Anadolu'daki kazı çalışmalarına ile 1927'de geri dönmüştür. Bölgede I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti yürütülmemiştir.
5. İzmir Larissa Kazısı: Almanya'daki Kassel Müzesi Müdürü Dr. Boehlau tarafından 1901 yılında yapılmıştır. Uzun bir aradan sonra Boehlau 1932-1933 yıllarında aynı bölgede yeniden kazı çalışmaları gerçekleştirmiştir. Bölgede I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti yürütülmemiştir.
6. İzmit Lybissa Kazısı: 1905-1906 yıllarında Theodor Wiegand tarafından yapılmıştır. Bölgede I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti yürütülmemiştir.
7. Kayseri Kültepe Kazısı: İlk kazı 1890 yılında Ernest Chantre tarafından gerçekleştirilmiştir. Daha sonra 1906 yılında kazılara devam edilmiştir. 1906 yılında gerçekleştirilen kazı aynı yıl sona erdikten sonra çalışmalar, ancak 1925 yılında tekrar başlamıştır (Cezar 1987, 264). Dolayısıyla I. Dünya Savaşı esnasında bölgede herhangi bir faaliyet görülmemektedir.
8. Manisa Sardeis Kazısı: Buradaki çalışmalar 1909-1914, 1922 yıllarında gerçekleşmiştir. 2008'den bu yana yeniden başlayan çalışmalar ise halen devam etmektedir. Sardeis kazı çalışmalarına da 1914 yılında savaşın başlamasıyla beraber 8 yıllık bir ara verilmiştir.
9. Muğla Halikarnassos Kazısı: 1890 yılında İnglizler tarafından yapılmıştır. Bölgede I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti yürütülmemiştir.
10. Muğla İstanköy Kazısı: 1904 yılında Alman Profesör R. Herzog tarafından yapılmış ve çıkan buluntuların bir kısmı İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne gönderilirken, bir kısmı İstanköy'de kurulacak müzeye ayrılmıştır. Bölgede I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti yürütülmemiştir.
11. Muğla Knidos Kazısı: Amerikalı Profesör Scheur tarafından 1911'de yapılmıştır. Bölgede I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti yürütülmemiştir.
12. Muğla Loryma Kazısı: Knidos kazısını yapan Amerikalı Profesör Scheur tarafından 1912'de yapılmıştır. Bölgede I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti görülmemektedir.
13. Trakya Khersonnesos'u (Gelibolu Yarımadası) Kazısı: 1912 yılında gerçekleşmiştir. Bölgede I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti yürütül-

memiştir.

14. Van Toprakkale Kazısı: 1879-1880'de İngilizler tarafından yapılan kazı çalışmalarında çıkarılan eserlerin pek çoğu British Museum'a götürülmüş, bu eserlerin çok az bir kısmı 1903 yılında İstanbul'a geri getirilmiştir. 1898-1899 yıllarında ise bölgede Almanlar çalışmışlardır. I. Dünya Savaşı'ndan kısa süre önce ve savaş esnasında Toprakkale Ruslar tarafından kazılmıştır (Öğün 1961, 5). Olaya daha yakından bakmak gerekirse, Rus araştırmacılardan M. Marr 1911'de Toprakkale'yi ziyaret etmiş, 1912'de Orbeli aynı yerde ve 1916'da Van Kalesi'nde çalışmalar yapmıştır. Ardından Marr tekrar Toprakkale'de kazılara devam etmiştir. Bu bölgeden elde edilen bilgiler 1922'de Leningrad'da bir rapor halinde yayımlanmıştır (Öğün 1961, 6). Savaşa rağmen 1916 yılında Van Toprakkale'de yapılan kazı çalışması dikkat çekicidir.
15. Iğdır Urartu Mezarlığı Kazısı: 1914 yılında P. F. Petrov tarafından yapılmıştır. İlginç bir şekilde buradaki kazı çalışmalarının ilk kez I. Dünya Savaşı'nın ilk yılında gerçekleştiği görülmektedir. Ancak Savaşın ilerlemesiyle birlikte çalışmalar 1915 yılına taşınamadan sona ermiş görünmektedir.
16. İzmir Çandarlı, Myrina Kazısı: 1881 (Duchêne 2002, 383) yılında ilk kazı çalışmaları yapılmıştır. Bölgede I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti yürütülmemiştir.

Müze-i Hümâyûn Adına Anadolu'da Yapılan Kazılar:

1. Adıyaman Nemrud Dağı Kazısı: Buradaki kazı çalışmaları bizzat Osman Hamdi Bey ve Oskan Efendi tarafından 1883 yılında gerçekleştirilmiştir (Eldem 2011, 5). Bölgede I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti yürütülmemiştir.
2. Aydın Tralleis Kazısı: 1902 yılında Osman Hamdi Bey'in kardeşi Halil Edhem Bey tarafından yönetilmiştir (Ortaylı 2008, 260). Bölgede I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti yürütülmemiştir.
3. Aydın Alabanda Kazısı: 1905 yılında Halil Edhem Bey'in nezaretinde gerçekleştirilmiştir (Tavukçu 2015, 229). Bölgede I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti yürütülmemiştir.
4. Bilecik Bozöyük Kazısı: 1895 yılında gerçekleştirilen kazıya Bedri Bey nezaret etmiştir. I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir arkeolojik aktivite görülmemektedir.
5. Çorum Boğazköy Kazısı: Hem Müze-i Hümâyûn hem de yabancı araştırmacılar tarafından kazılan bölge hakkında ayrıntılı bilgi yukarıda verilmiştir (Ayrıntılı bilgi için bk. Boehmer 1983).
6. Çorum Alacahöyük Kazısı: Buraya Avrupa'nın ilgisi 1834 yılında Charles Texier'nin gezileri ile başlamış olsa da (ayrıntılı bilgi için bk. Texier 1839) ilk kazı çalışmaları Ernest Chantre tarafından 1893-1894 yılları arasında yapılmıştır. Ancak verilen uzun aradan sonra kazı çalışmalarının Müze-i Hümâyûn adına 1906, 1907, 1911 ve 1912 yıllarında yeniden başladığını görmekteyiz (Ayrıntılı bilgi için bk. Boehmer 1983). Ancak bölgede I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti yürütülmemiştir.
7. Gaziantep Sakçagözü Kazısı: Liverpool Üniversitesi profesörlerinden John Garstang tarafından 1907, 1909 ve 1911 yıllarında gerçkleştirilmiştir (BOA. MF. MKT. Dosya no: 985, Gömlek no: 72; Üngör 2011, 144). Bölgede I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti yürütülmemiştir.
8. İzmir Yortan Kazısı: 1901 yılında P. Gaudin idaresinde İstanbul Müzesi adına yapılan

kazıya müzeyi temsilen İzmir Milli Eğitim Müdürü Naili Bey nezaret etmiştir (Mellink 1983, 427). I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir arkeolojik aktivite görülmemektedir.

9. İzmir Notion Kazısı: 1907 yılında yapılan kazıyı Makridi Bey yönetmiştir (Macridy 1912, 33). Makridi Bey'in aynı yerde 1913 yılında gerçekleştirdiği ikinci kazıya bu kez Atina'daki Fransız Arkeoloji Okulu Müdürü Theodor Picard da katılarak destek olmuştur. Bölgede I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti yürütülmemiştir.
10. Konya Ereğli Sidamara Kazısı: 1909 yılında Halil Edhem Bey tarafından gerçekleştirilmiştir. Bölgede I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti yürütülmemiştir.
11. Mersin Korykos Kazısı: 1907 yılında İsviçreli Guyer'e Müze-i Hümâyûn adına kazı izni verilmiştir. Kısa süreli olan bu çalışmalardan sonra 1925 yılında Viyana Arkeoloji Enstitüsü üyelerinden Josef Keil başkanlığında kazılar yeniden başlatılmıştır (Gerber 2007, 39 vd.). Bölgede I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti yürütülmemiştir.
12. Muğla Lagina Kazısı: 1891-1892 yıllarında gerçekleşen kazıyı Osman Hamdi Bey yönetmiştir (Büyüközer 2015, 67). Bölgede I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti yürütülmemiştir.
13. Samsun Akalan Kazısı: 1907 yılında Halil Edhem Bey'in katkılarıyla gerçekleşmiştir (Yakar & Dinçol 1974, 8). Bahsi geçen kazılarda Osman Hamdi Bey de bizzat bulunarak Garstang'a yardım etmiştir. Bölgede I. Dünya Savaşı esnasında herhangi bir kazı ve araştırma faaliyeti yürütülmemiştir.

Sonuç

I. Dünya Savaşı'na giden süreç içindeki Osmanlı İmparatorluğu'nda, eski eserler hususundaki yetersizlik Osman Hamdi Bey'in ve bu konuda hassasiyeti olan sınırlı sayıdaki aydınların kişisel çabaları ile giderilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde korumacılık fikri yerleşmeye başlamış, temel hukuki metinler oluşturulmuş ve kısmi olarak da olsa uygulamalara geçilmiştir. Tabi ki büyük sosyal değişikliklerin ve toplum bilincinin kısa süreler içinde değiştirilmesi ve yerleşik hale getirilmesi neredeyse imkansızdır. Ancak yine de I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı gibi zorlu süreçlere rağmen elden geldiğince eski eserlere sahip çıkılmaya çalışıldığı ve korumaya yönelik çabaların sarfedildiği görülmektedir.

Ayrıca yine Osman Hamdi Bey sayesinde Osmanlı Devleti'nin dört bir köşesinde Müze-i Hümâyûn adına kazılar başlatılmış ve Kurtuluş Savaşı'na kadar kesintilere uğrayarak da olsa devam etmiştir.

1914-1918 yılları arasında yapıldığından söz ettiğimiz tüzük değişiklikleri ve müzelerin kurulması yolunda atılan adımlar dışında aslında I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile genel olarak müzecilik faaliyetlerinin durmuş olduğu söylenebilir. Savaş sırasında Anadolu'daki müzelerin durumu tam olarak bilinememektedir, ancak büyük bir ihtimalle kapılarına birer kilit vurulmuş olduğunu düşünmek zor değildir. İstanbul Âsâr-ı Atîka Müzesi'nde ise özellikle işgal yıllarında Halil Edhem Bey'in evini müzeye taşıyarak savaş boyunca müzeye sahip çıkması işgal altındaki İstanbul'da eserlerin zarar görmeden korunmasını sağlamıştır.

Savaş yılları esnasında yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında ise durum biraz daha karışıktır; Anadolu dışında, gerek Müze-i Hümâyûn, gerekse yabancı araştırmacılar tarafından, 1842 yılından 1917 yılına kadar 37 adet kazı çalışması yürütülmüştür. Bu kazıların ortak noktası, biri hariç hepsinin en geç 1914 tarihinde son bulmuş olmasıdır. Bahsi geçen kazılardan sadece Babil

kazısı 1898-1917 yılları arasında I. Dünya Savaşı'na rağmen sürdürülmüştür. Ayrıca 37 kazıdan çoğunun I. Dünya Savaşı'nın ayak sesleri ile çalışmalara 1913 ve 1914 yıllarında son vermiş olduğu göze çarpmaktadır.

Yabancı araştırmacılar Osmanlı topraklarında 27'si Anadolu dışında, 29'u Anadolu'da olmak üzere 56 merkezde kazı yapmışlardır. Müze-i Hümâyûn ise 11'i Anadolu dışında, 13'ü Anadolu'da olmak üzere 24 merkezde kazı yapmıştır. Ancak listeden de anlaşılacağı gibi Türk kazılarının süresi bir iki seneyi geçmemekte ve diğerlerine nazaran oldukça düzensiz bir görünüm sergilemektedir. Bu kazıların büyük bir çoğunluğunun ortak noktası ise tıpkı Anadolu dışında yabancı araştırmacılar tarafından yönetilen kazılarda olduğu gibi, en geç 1913 yılında çalışmalara ara verilmiş ve kazılara 1920'li yıllardan itibaren yeniden başlanmış olmasıdır. İstisnai olarak ise Manisa Sardeis kazısına 1914'te ara verildiği görülmektedir.

Başka bir istisna olan Van-Toprakkale'de ise I. Dünya Savaşı'ndan kısa süre önce ve savaş esnasında Ruslar tarafından kazı çalışmalarına devam edilmiştir. Aynı şekilde Iğdır Urartu mezarlığında da 1914 yılında kazı çalışmalarının varlığı takip edilebilmektedir.

Boğazköy kazıları esnasında konservasyonlarının yapılması gereken bir grup tabletin Almanlarla varılan anlaşma gereğince 1915 ve 1917 tarihlerinde, iki parti halinde, iade edilmek üzere Berlin'e gönderilmesi de dikkate değer bir gelişmedir. Ancak iyi niyetle yapılan bu girişim aslında çok da iyi sonuç vermemiş, gönderilen tabletler yaklaşık 70 yıl sonra büyük uğraşlar sonunda geri döndürülebilmiştir.

I. Dünya Savaşı'nın ayak sesleri Anadolu'da yapılan kazı çalışmalarının, en azından ruhsatlı olanlarının pek çoğunun son bulmasına sebep olmuştur. Ancak bu durum kayıt dışı gerçekleşen kaçakçılığın da son bulduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. Aziz Ogan, I. Dünya Savaşı'nın Anadolu'daki arkeolojik çalışmaları tamamen yok etmediğini ve bazı yabancı ekiplerin savaş koşulları altında çeşitli yayınlar yaptıklarını belirtmiştir. Ancak bahsi geçen ekiplerin kayıtları yukarıda verilen listeden de anlaşılabileceği gibi neredeyse sadece Ruslar ile sınırlı kalmaktadır.

Bunu destekleyecek şekilde arşiv belgelerinde I. Dünya Savaşı tarih aralığına kadar, kazı izinlerine ve bölgede yabancı araştırmacılar tarafından yapılacak olan gezilere kolaylık gösterilmesine dair çok sayıda belgeye rastlanmaktayken, savaşın patlak vermesiyle bu belgelerin yok denecek kadar aza indiği görülmektedir. Kısacası "*eski eserler*", savaş boyunca 7 ayrı cephede savaşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti'nin takibinde zorlandığı konular arasındadır. Bu dönemde başta müttefik görünen Almanlar tarafından olmak üzere tüm Osmanlı coğrafyasında pek çok değerli tarihî eser kaçırılmıştır. Anadolu topraklarında ise özellikle Ege ve Akdeniz bölgesinde Avrupa devletlerinin yeni baştan oluşturmaya çabaladıkları tarih yazımında malzeme olabileceği düşünülen pek çok eser, savaş esnasında Osmanlı Devleti'nin sadece askerî ve siyasi konulara odaklanması nedeniyle kaçırılmış ve bu durum Türkiye Cumhuriyeti Hars Dairesi oluşturulana kadar böylece sürüp gitmiştir.

Çalışmamızda vardığımız en dikkat çekici sonuç, I. Dünya Savaşı dönemi ve öncesine dair Anadolu coğrafyasında tarihî eserler ve kazılarla ilgili araştırmaların oldukça kısıtlı olduğudur ve bu konu gerek Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu göstermek gerekse Eskiçağ tarihi araştırmaları açısından büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada öncelikli olarak hedeflenen, böyle bir konunun varlığını ve önemini vurgulayarak gelecekte yapılacak ayrıntılı araştırmalara bir zemin hazırlamak ve bu konunun ileride etraflıca çalışılması için bir çıkış noktası oluşturabilmektir.

Yazarın Notu: Bu çalışmaya katkısından dolayı İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma Projeleri birimine şükranlarımı sunuyorum. Proje no: 43115.

KAYNAKÇA

Arsebük G. (1983). "Dünden Bugüne Arkeoloji". *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi.* Cilt 1 (1983) 67-73. İstanbul.

Baytop A. (2011). "Anadolu'dan Bitki Örnekleri Toplamış Olan Arkeolog, Antropolog ve Diplomatlar". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* XIII (2011) 81-100.

Bingöl O. (1995). "Magnesia ad Maeandrum". *XVII. KST* II (1995) 58.

Boehmer R. M. (1983). *Die Reliefkeramik von Boğazköy. Grabungskampagnen 1906-1912, 1931-1939, 1952-1978.* Berlin 1983.

Bossert H. Th. (1958). "Neues von Zşncirli und Maraş". *Orientalia* 27/4 (1958) 339-406.

Büyüközer A. (2015). "Lagina Hekate Kutsal Alanı Güney Propylonu". *Cedrus* III (2015) 67-87.

Carter J. C. (1983). *The Sculpture of the Sanctuary of Athena Polias at Priene, (Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London, 42).* Londra 1983.

Cezar M. (1971). *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi.* İstanbul 1971.

Cezar M. (1987). *Müzeci ve Ressam Osman Hamdi Bey.* İstanbul 1987.

Clarke J. Th. (1898). *Report on the Investig* Âsâr-ı Atîka *Ons at Assos, 1882, 1883. Pt: I.* Vol. 2. Londra 1898.

Çal H. (1990). *Türkiye'nin Cumhuriyet Dönemi Eski Eser Politikası*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1990.

Çal H. (1997). "Osmanlı Devleti'nde Asar-ı Atika Nizamnameleri". *Vakıflar Dergisi* 26 (1997) 391- 400.

Demand N. (1986). "The Relocation of Priene Reconsidered". *Phoenix* 40/1 (1986) 35-44.

Deringil S. (2003). "They Live in a State of Nomadism and Savagery: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate". *Comparative Studies in Society and History* 45/2 (2003) 311-342.

Dinç R. (1999). "Tralleis Kazı Çalışmaları 1997-1998". *Arkeoloji ve Sanat* 95 (1999) 2-15.

Dörpfeld W. (1902). *Troja und Ilion*. Atina 1902.

Duchêne H. (2002). "Aventure Archéologique et Amitié épistolaire: Edmond Pottier, Salomon Reinach et les fouilles de Myrina". *Journal des Savants* 2/1 (2002) 379-440.

Eldem E. (2011). *Le voyage a Nemrud Dağı d'Osman Hamdi Bey et Osgan Efendi (1883)*. İstanbul 2011.

Eldem E. (2011). *Osman Hamdi Bey Sözlüğü*. Ankara 2011.

Gerber A. (2007). *Gustav Adolf Deissmann (1866-1937) and the Revival of Archaeological Excavations at Ephesus After the First World War*. Viyana 2007.

Gülekli N. C. (1948). *Eski Eserler ve Müzelerle İlgili Kanun Nizamname ve Emirler*. Ankara 1948.

Gündüz F. (n.d.). "Osman Hamdi Bey". *İslam Ansiklopedisi* 33 (n.d.) 448. İstanbul.

Gürpınar E. (2001). "Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Üzerine". *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 23-24 (2001) 185-193.

Hunter M. (1981). S*cience and Society in Restoration England*. Londra 1981.

Jones Chr. (1981). "Two Inscriptions from Aphrodisias". *Harvard Studies in Classical Philology* 85 (1981) 107.

Kadıoğlu M. & Kadıoğlu Y. K. (2008). "Native of the Marble in Ancient City, Nysa on the Meander of Hellenistic and Roman Period, Aydin-Western Anatolia-Turkey". *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science* 2/1 (2008) 2-7.

Koç Z. (2008). *Taşınmaz Kültürel Miras Yönetimi ve Mali Teşvikler.* İstanbul 2008.

Koşay H. Z., Orgun Z. M.E., Bayram S. & Tan E. (2014). *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*. Ankara 2014.

Macridi Th. & Picard Ch. (1915). "Fouilles du Hiéron d'Apollon Clarios, à Colophon. Première Campagne 1913". *Bulletin de Correspondance Hellenique* XXXIX (1915) 33-52.

Macridy T. (1905). "Altertümer von Notion". *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* VIII (1905) 155-17.

Madran E. (2002). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma Sürecinde Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin Yasal Düzenlemeler". *Türkler Ansiklopedisi* 15 (2002) 412-418.

Makdisi U. (2002). "Rethinking Ottoman imperialism: Modernity, Violence and the Cultural Logic of

Ottoman Reform". *Arab Provincial Capitals in the Ottoman Empire* (2002) 29-48. Londra.

Mellink M. J. (1983). "Archaeology in Asia Minor". *American Journal of Archaeology* 87/4 (1983) 427- 442.

Mumcu A. (1969). "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 3/4 (1969) 1-2.

Muşmal H. (2009). *Osmanlı Devleti'nin Eski Eser Politikası (Konya Vilayeti Örneği 1876-1914).* Konya 2009.

Mülayim S. (2009). "Kronolojik Notlarıyla 19. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği". *Osmanlı Araştırmaları* 34 (2009) 175-201. İstanbul.

Ogan A. (1918). "Âsâr-ı Atika İlmi, Arkeoloji ve Harabeler –I". *Halka Doğru* 1 (1918) 8-9.

Ortaylı İ. (1985). "Tanzimatta Vilayetlerde Eski Eser Taraması". *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* 6 (1985) 1599-1600.

Ortaylı İ. (2008). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul 2008.

Öğün Y. & Öğün B. (1961). "1959 – Toprakkale Sondajları ve Bölgedeki Çalışmalar". *Türk Arkeoloji Dergisi* X-2 (1961) 5-22.

Önder M. (1966). *Gordion.* Ankara 1966.

Önder M. (1995). *Atatürk'ün Almanya ve Avusturya Gezileri.* Ankara 1995.

Öz T. (1949). "Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları". *Güzel Sanatlar Dergisi* VI (1949) 6-74.

Özdemir M. Z. D. (2005). "Türkiye'de Kültürel Mirasın Korunmasına Kısa Bir Bakış". *Planlama* 31 (2005) 20-25.

Özdoğan M. (2002). "Ideology and Archaeology in Turkey". *Archaeology Under Fire* (2002) 111-124. Londra.

Özgüç T. (1944). "Ön Tarihte Isparta Ovası Kültürü ve Yeni Buluntular". *DTCFD* II-3 (1944) 407-418.

Serçe E. (2002). "İzmir ve Havalisi Âsar-ı Atika Muhibleri Cemiyeti ve İzmir Arkeoloji Müzesi'nin Kuruluşu". *İzmir Kent Kültürü Dergisi* V (2002) 318-328.

Sönmez A. (2014). *Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Kaçakçılığı Truva Örneği.* İstanbul 2014.

Şimşek F. & Dinç G. (2009). "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Eski Eser Anlayışının Doğuşu ve Bu Alanda Uygulanan Politikalar". *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16 (2009) 101-127.

Tavukçu A. (2015). "Alabanda: Tarihi Coğrafya, Topoğrafya, Araştırma ve Kazılar". *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 35 (2015) 223-256.

Texier Ch. (1839). *Description de l'Asie mineure faite de 1833 a 1837.* Paris 1839.

Tuchelt K. (1973). Vorarbeiten zu einer Topographie von Didyma 9. Beiheft zu den Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Paris 1973.

Üngör İ. (2011). "İslahiye ve Çevresinde Geç Hitit Merkezleri". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8 (2011) 137-163.

Wendy M.K. (2004). Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*. İstanbul 2004.

Yakar J. & Dinçol M.A. (1974). *Remarks on the Historical Geography of North-Central Anatolia during the pre-Hittite Periods.* Tel-Aviv 1974.

Yıldırım R. & Martal A. (1999). "Osmanlı Yönetiminin Arkeolojik Eserlere Bakış Açısı". *XIII. Türk Tarih Kongresi* III/II (1999) 1-7.

Yılmaz Y. (2015). *Anadolu'nun Gözyaşları.* İstanbul 2015.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BAO. BEO. (Bâb-ı Âli Evrak Odası). MF.MÜZ. Dosya no: 1. Gömlek no: 10.

BAO. MV. (Meclis-i Vükelâ Mazbataları). Dosya no: 3, Gömlek no: 23.

BOA, A. MKT. NZD. (Sadâret Defterleri). Dosya no: 223, Gömlek no:73.

BOA, BEO (Bâb-ı Âli Evrak Odası). Dosya no: 4219, Gömlek no: 316375

BOA, BEO (Bâb-ı Âli Evrak Odası). Dosya no: 1552, Gömlek no: 116372.

BOA, DH. EUM. SSM. (Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi). Dosya no: 33, Gömlek no: 23.

BOA, DH. İD. (Dahiliye Nezâreti Defterleri). Dosya no: 129, Gömlek no: 12.

BOA, İ.D. (İrâde Dahiliye). Dosya no: 835, Gömlek no: 67168.

BOA, MF. MKT. (Mektubî Kalemi). Dosya no: 17, Gömlek no: 188.
BOA, MF. MKT. (Mektubî Kalemi). Dosya no: 58, Gömlek no: 1.
BOA, MF. MKT. (Mektubî Kalemi). Dosya no: 58, Gömlek no: 52.
BOA, MF. MKT. (Mektubî Kalemi). Dosya no: 58, Gömlek no: 75.
BOA, ŞD. (Şûrâ-yı Devlet Defterleri). Dosya no: 2456, Gömlek no: 40.
BOA. A.DVN.MKL. (Mukâvelenâme ve Mukâvelât Defterleri). Dosya no: 12, Gömlek no: 5.
BOA. A.DVN.MKL. (Mukâvelenâme ve Mukâvelât Defterleri). Dosya no: 25, Gömlek no: 45.
BOA. A.MKT.MHM. (Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri). Dosya no: 763, Gömlek no: 22.
BOA. AMD. (Sadâret Âmedî Kalemi Defterleri). Dosya no: 73, Gömlek no: 72.
BOA. DH. HMŞ (Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği Belgeleri). Dosya no; 9, Gömlek no: 12.
BOA. Dh. KMS. (Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri). Dosya no: 28, Gömlek no: 37.
BOA. DH. MKT. (Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi). Dosya no: 395, Gömlek no: 9.
BOA. İ. MF. (Maarif Nezâreti). Dosya no: 6, Gömlek no: 6.
BOA. MF. MKT. (Mektubî Kalemi). Dosya no: 819, Gömlek no: 35.
BOA. MF. MKT. (Mektubi Kalemi). Dosya no: 985, Gömlek no: 72.

Gazeteler

Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi, 3 Rebiülevvel 1291. sayı 2446.
Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi, 4 Rebiülevvel 1291. sayı 2447.

Çevrimiçi Kaynaklar

“T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı”.
Kaynak: https://www.kultur.gov.tr/TR,72452/kyme-kazilari--aliaga.html
“T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı”.
Kaynak: http://www.kultur.gov.tr/TR,28233/bogazkoy-hitit-civi-yazili-tabletleri-dunya-bellegine-k.html